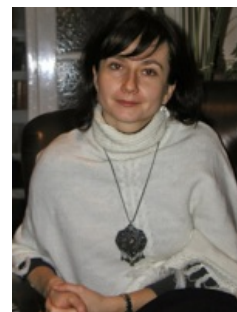

Tamás Ildikó: Számi folklór

Kik azok a számik, mi a jojka, értik-e a számik a „jojka-halandzsát”? A kérdésekre Tamás Ildikótól, a Néprajztudományi Intézet munkatársától kaptunk – néha meglepő – válaszokat.

A számik Észak-Európa peremvidékén élnek, körülbelül 1500–2000 km hosszú és 200–400 km széles területen. Sápmi-t („Számföld”-et), azaz a számik által lakott sarló alakú térséget ma négy ország (Norvégia, Svédország, Finnország és Oroszország) határai szelik keresztül. Az őshonos kisebbség létszámát Skandináviában kb. 70–100 ezer közé teszik. A 19. századtól a norvég és a svéd kormányzati politika drasztikus eszközök bevetésével próbálta asszimilálni a számikat, egészen a 20. század utolsó harmadáig. Nemcsak társadalmi presztízavesztéstől, diszkriminációtól kellett tartaniuk a számi identitásukhoz ragaszkodó embereknek. Anyanyelvüket nyilvánosan nem használhatták, és minden, ami a számi léthez kötődött, stigmatizálttá vált. Ez vonatkozott a számik énekes műfajára, a jojkára is, amely immár húsz éve keltette fel a figyelmemet, és vált fő kutatási területemmé. A jojka nemcsak népzenei műfajként izgalmas kutatási terület, hanem a számi társadalomban betöltött központi szerepe miatt is. A számi emberekben ma nagyon erős a legtovábbbi régiókat is összekötő identitástudat, és a 20. század közepétől fokozatosan kiteljesedő etnikai és kulturális revitalizáció törekvéseinek is a jojkahagyomány volt az egyik legfontosabb eszköze.

Tamás Ildikó

Nunnaneni látkép lakóházzal és nyári sátorral

A jojka

A jojkát szerteágazó funkciói miatt nehéz röviden meghatározni. Saját kutatásaim alapján azt mondhatom, hogy a számik vokális énekhagyománya magában hordozza a szent és a profán szimbólumok sok jellegzetességét, használati köre pedig jóval meghaladja azt, amit általában a népdalokhoz vagy a szertartási énekekhez kapcsolhatunk. A kommunikáció eszköze, az identitás kifejezője, a szórakozás kelléke, továbbá a számik társadalmát és környezetét is modelláló és értelmező „sémák rendszere”, a tapasztalatok, a világról szerzett ismeretek egyfajta foglalata, amelyben tükröződik és kifejezést nyer a számi világkép. A számik felfogásában a jojka és a jojka alanya között erős összeköttetés, lényegi egyezés van, sosem mondják azt, hogy valakiről vagy valamiről jojkálnak. Tárgyesetben fogalmaznak: valakit vagy valamit jojkálnak (megénekelnek), hiszen a jojka egyfajta zenei megjelenítés, valakinek vagy valaminek a lényétől elválaszthatatlan fogalom. A jojkálás valaha kiterjedt a számik életének minden területére. Jojka által válhatott valaki a közösség tagjává: születésük után a gyermekek rögtön saját jojkát (*mánnávuodaluohiti*-t, azaz ’gyermekkor-jojkát’) kaptak, amely elkísérte őket felnőttkorukig, amikor is megkapták személyjojkájukat. Akinek már volt személyjojkája az válhatott a számi társadalom teljes jogú tagjává. A jojkának nagyon fontos szerepe volt a mindennapi kommunikációban is. Ez a hétköznapi beszédnél nagyon eltérő és különleges hangképzéssel működő közlésforma elsősorban ritmikai-zenei eszközökkel működött, néhány szótagszerű elemről (paneltől) eltekintve (pl. loi-lo, nu, nun-nuu, go, lei stb.) „valódi” szövegeket alig tartalmazott.

A korai néprajzi gyűjtések idején a jojkák „halandzsaszövegei” olyannyira érdektelenek voltak a kutatók számára, hogy le sem jegyezték őket. A jojkákkal kapcsolatos – elsősorban utazóktól és hittérítőktől származó – tudósítások pedig arra utalnak, hogy a számik környezetében élő finnek, norvégok, svédek és a távolabbról érkező hallgatóság számára nem is tűntek ezek „igazi daloknak”, sokszor madárdalnak, szarvasbögésnek vagy szélzúgásnak nevezték. A lelkészek pedig az ördög hangjának bélyegezték, ezért a jojkálást minden eszközzel próbálták visszaszorítani. A lutheránus kereszténység 19. század közepén kibontakozott megújulási mozgalmának, a laestadianizmusnak számos követője napjainkban is elutasítandó, démonikus jelenségnek tartja a jojkálást. A jojka műfajával kapcsolatban megnyilvánuló „értetlenség” még a 20. század derekán is tapasztalható volt. Erre Szomjas-Schiffert György is figyelte, amikor 1966-ban akadémiai megbízással, Kodály Zoltán buzdítására a finnországi Lappföldre érkezett. A jojka különlegességét ő elsősorban az éneklési technikában látta, a szövegekkel ő sem foglalkozhatott behatóan, mert nem ismerte a számi nyelvet. A PD-kutatásom ezért elsősorban az egyetlen magyarországi jojkaarchívum, a Szomjas-Schiffert-gyűjtés szövegeinek vizsgálatára, rendszerezésére és értelmezésére irányult.

A jojkák „nonszensz” szövegei

Először is felmerül a kérdés, hogy folklórszövegnek tekinthető-e a beszélt nyelvből kiindulva halandzsának tűnő jojkaszövegek, illetve milyen módszerekkel kutathatók? Szomjas-Schiffertén túl az időben és térben is széles spektrumot felölelő jojkagyűjtemények igazolják, hogy a főként (vagy időnként csak) nonszensz szövegek a továbbadható szöveges hagyomány részét képezik. Ez már önmagában is figyelemre méltó. Néhány néprajzi munkában arra is találunk

utalásokat, hogy ezek a kívülállók számára jelentés nélküli szövegek a beavatottak számára kódolt információkat tartalmaztak. Részben ez indokolta, hogy a jojkaszövegeket alkotó „szótagok”, denotatív jelentéssel nem rendelkező szavacskák megnevezésére egy alkalmasabb terminus technicust vezessek be: ezért használok a *panel* elnevezést. A vizsgálatok kiderítették, hogy a panelekből építkező jojkaszövegek néhány vonatkozásban közelítenek a beszélt nyelvi fordulatokhoz és szabályokhoz, több szempontból azonban teljesen szakítanak azokkal. A folklorisztikai és zenei vizsgálatot nyelvészeti módszerekkel is kiegészítettem, hogy ezekről a kódolt szövegekről, felépítésükről, szabályaikról és lehetséges jelentésükről a lehető legtöbbet megtudjam.

A szövegekben szereplő, nyelvileg felismerhető panelek eredetileg lehetnek a számi szókincs részét képező partikulák, kötőszók, határozószók, segédigék, hangutánzó-hangfestő igealakok, a panelek nagyobb százalékát azonban nyelvileg igen nehezen vagy egyáltalán nem besorolható elemek alkotják. A Szomjas-Schiffert-gyűjtés anyagában egy másik, a beszélt nyelvi szabályoktól való jelentős eltérésre is felfigyeltem: míg a számi nyelvben kizárólag nyíló diftongusok (*uo*, *ie*, *oa*, *ea*) vannak, a jojkaszövegekben csak záródóak: *ou*, *au*, *ao*. Az is feltűnt, hogy a paneleket felépítő fonémák a beszédhangok hangzóssági rendjében a legelőkelőbb helyeken állnak. Bár az akusztikai tulajdonságok önmagukban nem adhatnak kielégítő magyarázatot a jelenségre, tény, hogy a számik a messzebbre hordó hangokból építik fel a paneleket, (többek között azért) hogy a tundrán nagy távolságokba tudjanak üzeni általuk. Mindezt felerősíti a mély tónusú, gazdag ornamentikát alkalmazó éneklés, amely technikailag hozzájárul ahhoz, hogy a jojkák nagyon messzire elhallerősszanak.

Téli rénszarvasbőr lábbelik egy nunnaneni házban

Számos utalást találhatunk néprajzi/antropológiai munkákban azzal kapcsolatban, hogy a közösségek különböző stratégiákat alkalmaznak ismereteik avatatlanok előli elrejtésében, ez igaz a jojkapanelek esetében is. A kódolt nyelvi üzenetek megfejtésére mégis nehéz példákat találni a szakirodalomban. A jojkákra vonatkozó néprajzi leírásokból általában mindössze annyi derül ki, hogy a kívülállók számára túlságosan tömörített, értelmezhetetlen szövegek az avatottak számára információértékűek (konnotatív jelentéseket hordozhatnak), vagyis a „konkrét” szöveg hiánya ellenére ezeknek a daloknak van közölnivalója a beavatottak számára.

Saját tapasztalataim azt igazolják, hogy minél régebbi egy jojka, annál kevésbé tudják értelmezni a beszélt nyelvitől elkülönülő szövegrészeket, így azok egy részét könnyebben el is hagyják, mivel a közösségi ellenőrzés ezek felett már nincs érvényben, és legtöbbször a dal alanyát sem ismerik, hacsak nem az idősebbek elbeszéléseiből. Ez főleg a személyjojkákra igaz, amelyek a Szomjas-Schiffert-gyűjtésnek közel 80%-át alkotják. A személyjojkák egy-egy konkrét személyhez tartozó, és általa birtokolt zenei „személyigazolványok”, amelyek alanyukkal együtt „élnek” és változnak, konkrét tartalmuk azonban a közösségen kívül állók számára nagyrészt rejtve marad a kódolt szövegegységeknek köszönhetően. A panelek használata, jelentésköre tehát sosem lehetett egységes a számik lakta teljes területen, így egy-egy megállapítás csak egy adott közösség esetében, és bizonyos időkorlátok között lehet érvényes.

Szomjas-Schiffert anyagából annyi volt tudható, hogy bizonyos szócskák, például a *lõ*, *lũ* antipátiát, a *la*, *no* szimpátiát, a *jo*, *go* pedig érdektelenséget fejeznek ki. Ezt saját vizsgálataim is igazolták: a pozitív (esetleg semleges) viszonyulást kifejező panelek *l*, *n*, *a*, *o* és *u* hangokból építkeznek, pl.: *lo*, *lou*, *la*, *nu*, és csak a negatív felhangú panelekben találkozunk *v*, *õ* és *ũ* hangokkal (pl. *lũ*, *lõ*, *lõj*, *vu*). A jelentésszerű szövegrészek segítségével ez utóbbi kategória szépen megrajzolható, hiszen a *lũ*, *lõ*, *lõj*, *vu* panelek olyan szövegbetéteket kísérnek, mint például *Iskkun Iskku görbe lábú; ezek a ragyás fiúk; ez a sérült réntehén – ez a száz legyengült réntehén*, vagy: *arasnyit sem ad erről az Áslagan-Ánddéről énekelni*. Az *õ* és *ũ* magánhangzókat tartalmazó panelek hangalakja azért keltette fel a figyelmemet, mert ezek a hangok a finn szavakban gyakoriak, a jojkaénekesek anyanyelvéből, az északi számiból azonban teljesen hiányoznak. Bár a finnországi számik általában kétnyelvűek, beszélnek a finnt és a számít is, a jojkák nyelve egyértelműen az utóbbi. Úgy tűnik számomra, hogy a negatív attitűd és a finn nyelv jellegzetes hangzását felidéző hangok használatának összefonódásában a két etnikai csoport közötti feszültségek is szerepet játszanak. Az anyanyelvet és az idegen nyelvet szembeállító dichotomizálás következtében a negatív előjelű szemantikai mező speciális, fonetikai szintű megformálást nyert: az idegen magánhangzók a bánat, a szomorúság és a csúfolódás kifejezőeszközei lettek a jojkaszövegekben. Az idegen jelenségek és a rossz/kevésbé jó kategóriák összekapcsolására a számi nyelvben és folklórban számos példával rendelkezünk. A számikban (miként más nyelvekben is) előfordulnak olyan szavak, szóösszetételek, amelyekben a negatív jelenség hordozója egy másik etnikai csoport megnevezése, vagy egy idegen kulturális, gazdasági elem valamilyen speciális többletjelentéssel való telítődése. Ilyen például a rénelnevezésekben előforduló *ruošša* ‘orosz’ előtag (*ruoššagabba* ‘albínó rén’, *ruoššajielva* ‘piszkos színű rén’, *ruoššačuoivat* ‘túl hosszú szőrű rén’), vagy a svédek, norvégok a számik által lenézett, silánynak tartott háziállata a kecske, (számiul *gáica*, pl. *gáiccačoarvi* ‘réntehén szabálytalan agancsál’), amely a szöveg szintjén is előfordul negatív jelentéssel: a számik szerint aki nem tud jojkálni, „*úgy énekel, mint a kecske*”. Ha az idegen kultúra és a negatív attitűdök összekapcsolódása

szemantikailag egyértelműen kimutatható a szavakban és frazémákban, feltételezhető, hogy a legelemibb szinten, a beszédhangokban is megnyilvánulhat.

Nunnaneni útjelző

A 20. század második felétől kezdődően egyre gyakrabban szólaltak meg egymástól távoli területeken élő emberek jojkái a rádióadókön keresztül, majd lemezfelvételeken és koncerteken is nagyon különböző jojkahagyományok váltak elérhetővé. Minden bizonnyal ez is hozzájárult a kis közösségekben működő, kódolt nyelv visszaszorulásához. És persze az is, hogy a korábbi kódok ismerői fokozatosan kihaltak.

A jojkálás – ennek ellenére – manapság is elsősorban panelek alkalmazásával történik, nem jellemző a szótári jelentéssel bíró szövegek nagyobb mértékű használata. Azonban a közös kód elhalványulása életre hívott egy új prózai szövegműfajt, amely a jojkaeloadás részét képezi, és az éneklés előtt támpontokat ad a hallgatóságnak az előadó szándéka szerinti, közös értelmezés lehetőségéhez. Az énekes elmondja a jojka keletkezésének körülményeit, megnevezi a tárgyát, és kinyilvánítja a hozzá fűződő érzelmeit. Ennek az új szövegműfajnak a létezése és térnyerése a jojkahagyományban a legutolsó terepmunkám felfedezése, részletesebb bemutatására csak további, célirányú adatgyűjtés ad lehetőséget.

A terepmunka és a Szomjas-Schiffert adatbázis

Szomjas-Schiffert György 1966 nyarán érkezett az észak-finnországi kis faluba, hogy „archaikus” dallamokra találjon. Bár – előzetes munkaterve alapján nagyobb területre kiterjedő gyűjtést tervezett – Nunnanen a jojkahagyomány olyan gazdag tárházának bizonyult, hogy a terepmunka végül egy zenei falumonográfiát eredményezett. Magam is nagy reményekkel indultam 2014 nyarán Nunnanenbe, egyrészt, hogy Szomjas-Schiffert anyagát jobban megérthessem, utánajárjak a még kidolgozatlan kérdéseknek, és nem utolsósorban, hogy saját kutatásaimhoz további anyagot gyűjthessek. Kíváncsi voltam, mi és hogyan változott közel 50 év alatt, és hogy sikerül-e rátalálnom a három fontos adatközlő leszármazottaira. A három legjelentősebb jojkaénekesből kettő, J. Näkkäläjärvi és M. Stoor családtagjaival (Näkkäläjärvi özvegyével és két gyermekével, és Stoor két gyermekével) sikerült megismerkednem, ők voltak kulcsadatközlőkként segítségemre a felmerülő kérdésekkel, és saját eredményeim ellenőrzésével kapcsolatban. Jojkát is sikerült rögzítenem, egyikük meglátva Szomjas-Schiffert könyvében édesapja fotóját és lekottázott jojkáját, örömeiben jojkát improvizált erről e számára megható meglepetésről. Ez az eset is bizonyítja, hogy a számik körében a jojka napjainkban is nagyon fontos eszköze az érzelmek kifejezésének, és bizonyos esetekben sokkal fontosabb, mint a szavak által működő kommunikáció. E spontán, rögtönzött jojkát saját jojka-gyűjtésem becses darabjának tartom.

Rénszarvas-karámok (Tamás Ildikó felvételei)

Szomjas-Schiffert lappföldi gyűjtése nemzetközi összehasonlításban is több szempontból kiemelkedő. A korábbi gyakorlattól eltérően lejegyzései ábrázolják az ornamentika legapróbb részleteit, és a hangzó anyagot a ciklikus ismétlődések ellenére teljes hosszában lejegyezte. Mindez sokkal pontosabb megfigyelésekre ad lehetőséget, például a jojka mélyszerkezetére, az improvizációra, a variálásra vonatkozóan, illetve a prozódiai vizsgálatok szempontjából is nélkülözhetetlen. Egyetlen probléma a hangzó anyag nehéz kezelhetősége volt. A körülbelül félórás blokkokban

digitalizált, sok átfedést mutató hanganyag, és a Szomjas-Schiffert által, a *Lapp sámánok énekes hagyománya - Singing Tradition of Lapp Shamans* című könyvében publikált 140 db. lejegyzés (Akadémiai kiadó, Budapest, 1996.) összevetése, együttes vizsgálata nem volt megoldott, mivel az egyes kottákhoz tartozó dallamot, mintegy kétórányi anyagban nagyon nehezen lehetett megtalálni, ugyanis a publikált kották és a jojkafelvételek sorrendje teljesen más. Ezért vállalkoztam egy jól kezelhető adatbázis létrehozására, amelybe a már meglévő adatok (kotta és hangzó anyag) szinkronizálásán túl a saját eredményeim egy-egy vonatkozó részletét is beépítettem. Az adatbázis alapanyagául tehát Szomjas-Schiffert kétnyelvű kötetének kottái és az MTA Zenetudományi Intézetének archívumában csak hangzó anyagként (és korlátozottan elérhető) jojkaanyag szolgáltak. Az adatbázis létrehozása során elsősorban a szövegekre, illetve a szöveg és a dallam kapcsolatára koncentráltam. A dallammal kapcsolatos kiegészítéseim kizárólag a mélyszerkezetre vonatkoznak. Sikerült kimutatnom, hogy a 3-5 motívumból építkező jojkákban a motívumok kapcsolódása egységes alapstruktúrák szerint alakul. Bár elméletben nagyon sokféleképpen variálódhatna a motívumok kapcsolódási sorrendje, a valóságban nem ez történik: mindössze néhány alapstruktúra mutatható ki, amelyek egységes grammatika szerint jellemzik a jojkákat.

Az elemzés fontos adalékokkal szolgál az improvizáció, a tradíció és a stílus kérdésköréhez. A jojkákban általam kimutatott prozódiai anomáliákat is megjelenítem az adatbázisban: a kottákban bekarikázással, a szövegben pedig kiemeléssel jelölöm ezeket, és jelzem a helyes szótagütem és a hangsúly szabályos elhelyezkedését, amelyre szintén nincs példa más archívumi anyagban.

A halandzsa-kutatás kiterjesztése a magyar folklorra

A folklorisztika a hagyományos módszertani megközelítésében a kutatók többsége a szokatlan vagy jelentés nélküli elemeket és a nyelv más területein nem létező szóalakokat félrehallásból, illetve a szóbeli hagyományozódással járó, többszörös áttételből fakadó szövegromlásként értelmezik. Más esetekben csupán metrikai/ritmikai illetve műfaji/stilisztikai funkcióhoz kötik a nonszensz szövegelemek használatát. Részben ezzel magyarázható, hogy a folklórműfajokban is jelenlévő nonszensz elemekkel, álszavakkal, vagy a nyelvtani anomáliáktól szétcsúszó halandzsával alig foglalkozott korábban a folklorisztika. Ez tehát nemcsak a jojkákat, hanem a hasonló magyar folklór-szövegeket is érintő probléma. Mivel a halandzsaszövegek legnagyobb része a gyermekfolklórban található, a vizsgálat alapanyagát elsősorban innen merítettem. Hasonlóan kiemelkedő közege a nonszensznek a futurista költészet, ezért az elemző-összehasonlító vizsgálatba szépirodalmi szövegeket is bevontam.

„A nunneneiek számi viseletbe öltöztettek”

A halandzsa jellegű szövegekben is sikerült kimutatni a formai szabályosságra való törekvést, továbbá a konkrét tartalom „elengedése” mellett az adott szövegcsoporthoz jellemző stilisztikai megoldásokhoz való ragaszkodást. Ezek a szövegek ugyanúgy öröklődnek nemzedékről nemzedékre, mint az egyéb, „jelentésszerű” szövegek. A tartalmuktól megfosztott szavak, a fejük tetejére állított mondatok komikus hatást keltenek, ez a halandzsa egyik legfontosabb funkciója. A különböző nyelvek keverése is lehet a nevetés forrása, a makaronizmus mint mulattató, kevert nyelvű verselési forma közismert. A halandzsának vitathatatlanul létezik mágikus funkciója is, amely olyan képzetekhez kapcsolódik, hogy a természetfölötti lényekhez, mágikus cselekvéshez a hétköznapi világtól eltérő kódrendszerre van szükség. Ezzel részleges összefüggésben beszélhetünk a közösségi funkcióról, hiszen csak a beavatottak birtokolják azt a jellegzetes szókincset és/vagy szóhasználatot, amely egyben megkülönböztető jegyként is működik. A nyelvi játék a halandzsa legösszetettebb funkciója: a tudatos (kreatív) nyelvi újítástól egy nyelvbotlás által beindított diskurzus megtermékenyítő hatásáig sok példát említhetnénk. A gyermekek különösen szeretnek halandzsákat mondogatni, ez része a nyelvi szocializációjuknak is. Játszanak a szavakkal, a hangzással, és különösen érzékenyek a szavak hangalakjának hasonlóságaira és különbözőségeire. Számukra az anyanyelv még nem ismert szavai is halandzsának – plauzibilis jelentésfelhóval felruházott, de szótári jelentéssel nem bíró – minősülhetnek. Máskor pedig szándékosan idéznek elő halandzsát, például a dadogás imitálásával, szövegszó vagy szórészt játékos ismételtetésével. A témában még sok kutatnivaló maradt, így szeptembertől a Bolyai János kutatási ösztöndíj keretében folytatom a magyar gyermek- és diáklóklór tanulmányozását, felhasználva a számi jojkahagyomány terén nyert tapasztalataimat.

Projekt: Számi (lapp) folklórszövegek interdiszciplináris vizsgálata - PD 105482

2016. július